

E. GENDROLIS

Natūros ir kultūros sąveika: kas ką ?

Pasisavinamojo ūkio visuomenės: praeitis ir dabartis

Iki žemdirbystės ir gyvulininkystės atsiradimo skirtingose geografinėse juostose, atskiruose sąsumos regionuose aiškiai išsiskyrė saviti ūkio kultūros tipai (OKT). Prieledyninėje Europos ir Šiaurės Amerikos stepių zonoje aukštutiniam paleolite gyveno pusiau sėslūs ir sezonišškai judrūs stambių bandomis gyvenančių gyvulių medžiotojai (sėslumą liudija archeologų aptikti vėlyvojo paleolito būstai iš mamutų kaulų, kaukolių ir iečių liekanos). Piečiau, sausringose ir iš dalies jūrų pakrančių vidurinėse bei šiltose juostose tuo metu įsivyravo OKT, priklausę nuo smulkių gyvulių medžioklės, rankiojimo, kai kur nuo žvejybos. Kaip tik šiose srityse mezolite išryškėjo OKT diferenciacija: išsiskyrė specializuotos sezonišškai judrios "derliaus rinkėjų", sėslios ir pusiau sėslios pakrančių medžiotojų ir žvejų, stepėse bandomis gyvenančių gyvulių ir stambių paukščių klajoklių medžiotojų grupės. Dar toliau į pietus, subekvatorinėse ir ekvatoriaus zonos, Afrikos centre ir Azijos pietuose - seniausioje žmonių gyvenamoje srityje - archeologai nustatė didelį vėlyvojo paleolito ir mezolito ūkio kultūros tradicijų pastovumą. Čia ilgai išliko klajoklių medžiotojų ir rankiotųjų OKT. Šis tipas drėgnų tropikų miškų nuošaliuose vietose išliko iki šiol (pigmejai).

Apie ankstyvuosius žmonių ir gamtos santykių padarinius galima kalbėti tik spekuliatyviai, geriausiu atveju pasiremiant negausiais archeologiniais radiniais. Minėjome, kad 99% žmonijos istorijos tenka medžioklei ir rankiojimui, kurių reikšmė įvairiose geografinėse juostose buvo nevienoda. Medžioklės reikšmė didėjo nuo ekvatoriaus link poliarinių juostų, tokią tendenciją liudija biocenologinės žirios. Tropikų miškų, ekvatoriaus juostose medžioklė niekada nebuvo svarbiausias maisto įgijimo būdas, jį papildė susirankioto maisto kiekį. Šiose juostose buvo daug gyvūnų rūšių ir palyginti negausu individų. Vidurinėje ir šaltoje juostose santykis priešingas - negausios rūšys ir daug, ypač bandomis gyvenančių, gyvulių. Bet tai nereiškia, kad nuo ekvatoriaus polių link didėjo absoliutus gyvulių skaičius. Vidurinėje ir šaltoje juostose mėsos, kailinių rūbų poreikis buvo daug didesnis, todėl augo ir medžioklės reikšmė. Ypač svarbi medžioklė buvo prieledyninėje Europos ir Azijos zonos, kur telkėsi subarktinės adaptacijos gyvuliai. Čia vyravo absoliučios

medžioklės ūkio formos, nulėmusios visas paleolito visuomenių gyvenimo sritis: techniką, socialinę struktūrą, paaukulėžiūrą, meną. Archeologai nustatė, kad Ispanijoje, netoli Torralbos kaimo, maždaug prieš 400.000 metų gyvenę pitekančiai (homo erectus) užvaromojoje medžioklėje nudabė apie 30 mamutų, 25 laukinius arklus, 6 raganosius ir kt. gyvulius. Ambronoje (Ispanija) rasta masinio gyvulių žudymo vieta, kur žuvo 40-50 mamutų, keli arkliai, elnias, laukinis jautis. Pastvėrę grubiai padarytus akmens kirstuvus, medžio ietis, galbūt naudodami ir ugnį, šie žmonės ginė gyvulius prie skardžių ar į klampynes ir nukritusius ar įklimpusius galėjo lengvai pribaugti primityviais ginklais.

Neandertaliečiai (homo sapiens) praktikavo specializuotą atskirų rūšių gyvulių medžioklę. Vakarų ir Pietų Europoje jie medžiojo laukinius jaučius, elnius, arklus, lokius, liūtus, panteras. Centrinėje ir Rytų Europoje - daugiausia mamutus. V. Liubinas, ištyręs prie Sočiobuvusias Achštyros, Kavaličenskos ir Voroncovo mustjė stovyklas, nustatė, kad neandertaliečiai daugiausia medžiojo urvinius lokius (jų kaulų liekanos sudaro 94-98 %). Iloskos stovykloje bizonų kaulai sudarė apie 60 %. Tešik Taše (Uzbekija) daugiausia (84 %) kalnų ožių kaulų. Tokią specializaciją sąlygojo gausiausia ir daugiausiai mėsos bei kailių teikusi rūšis.

Neantropų (homo sapiens sapiens) stovyklose randamos gausios stambiųjų gyvulių kaulų liekanos rodo, kad medžioklė buvo pagrindinis maisto šaltinis. Pržedmostėje (ČSFR) aptikta apie tūkstantis mamutų kaulų, Soliutre (Prancūzija) prie uolos, tinkamos užvaromajai medžioklei, rastos 50.000-100.000 laukinių arklių liekanos. Naujajame pasaulyje 9000 m.pr. m.e. dauuojamoje Oleon Čavek vietovėje (Koloradas) sunaikinta visa bizonų banda, o iš 190 gyvulių 57 liko visai nepaliesti. Šie ir kiti radiniai kai kuriems tyrinėtojams leidžia teigti, kad vėlyvojo paleolito medžiotojai gruboniškai naikino gyvūnus, dėl to ir galėjusi kilti medžioklės ūkio krizė. Prieledyninėje juostoje gyvenusios bendruomenės rankiojimu įgydavo ne daugiau kaip 10% maisto, todėl medžioklė ir žvejyba buvo vienintelis pragyvenimo šaltinis.

Poledyniniais laikais, kai vidurinėje ir subtropikų juostose atsirado žemdirbystė, Europos, Azijos ir Amerikos šiaurėje medžioklė ilgus amžius buvo svarbiausia pragyvenimo priemonė, kai kur derinama su žvejyba. Specializuota jūrų gyvūnų medžioklė tolimoje šiaurėje iki mūsų laikų išliko kaip vienintelė ūkio forma. Persekiodami žvėris, žmonės apgyvendino kitus kontinentus. Manoma, kad jau sinantropai lupdavo gyvulių kailius, akmens įrankiais ir ugnimi apdorodavo kaulus, elnių ragus. Mustjė epochoje neandertaliečiai, matyt, kailius jau susiūdavo, o kaulus naudodavo akmens įrankiams daryti. Mamutų medžioklė teikė visas pragyvenimui būtinas priemones. Sakoma, kad mamutai buvo iki 3,5 m aukščio, ilčių pora svėrė iki 300 kg, kailio plotas - 30 m², bendras kaulų svoris (be ilčių) siekė 1500 kg¹⁴. Medžioklės laimikis buvo maksimaliai panaudojamas maistui, rūbams, apavui,

¹⁴ Семюв С. А. Развитие техники в каменном веке. - Л., 1968. - С.285-286.

būstų stogui, diržams, indams, įrankiams gaminti. Tobulėjant medžioklės įrankiams, didėjo jų smogiamoji jėga ir veikimo nuotolis (ieties' mėtųklės, lankai ir strėlės). Išradus lankus ir strėles, medžioklė tapo dar intensyvesnė, buvo galima individualiai medžioti smulkesnius gyvulius, paukščius. Patobulėjus technikai, medžioklės ūkis galėjo paplisti visose ekologinėse zonos ir tūkstančius metų likti pagrindiniu pragyvenimo šaltiniu. Kai kur potencialios šio ūkio galimybės buvo išnaudotos jau vėlyvajame paleolite, todėl tolesnis ginklų ir naujų medžioklės būdų tobulinimas negalėjo žymiai padidinti maisto išteklių esant ribotai biomasei. Jau šioje epochoje išryškėjo naujų maisto šaltinių paieškos. Kai kur savarankiškai ir pagrindiniu maisto įgijimo būdu tapo žvejyba, kitur - intensyvus augalinio maisto rankiojimas.

Aptariant medžioklės ūkio poveikį gamtai, galima sakyti, kad sisteminga medžioklė pirmą kartą visuomenėje nekėlė grėsmės atskiroms gyvūnų rūšims išnykti ar jų kiekiui labai sumažėti. Kadangi gyventojų buvo nedaug, o medžiotojų - dar mažiau, bandų skaičius galėjo sumažėti tik dėl sistemingo jaunikių medžioklės išlikimo.

Manoma, kad iki šaunamųjų ginklų išradimo ir pramoninės medžioklės išliko optimalus gyvūnų ir medžiotojų skaičiaus santykis. Sisteminga medžioklė galėjo net palankiai veikti populiacijų reprodukciją. Mamutai, gigantiški elniai, raganosiai galėjo visai išnykti pasikeitus klimatui, nors to tikrai nežinome. Atskirų rūšių išnykimą galėjo nulemti ir išstobulinta technika. Tačiau to nepatvirtina dabartinių medžiotojų stebėjimai. Australų medžiojamų kengūrų ir emu bei žmonių santykis išliko beveik pastovus. Iki šaunamųjų ginklų panaudojimo nemažėjo bizonų bandos Šiaurės Amerikoje ir šiaurės elnių - Aliaskoje bei Kanadoje. Jų skaičius galėjo svyruoti dėl ligų, plėšrūnų ar pašarų, bet natūralus gyvulių prieauglis galėjo būti pakankamas medžioklei gyvuoti ilgus amžius.

Dabartiniai medžiotojai ir rankiotojai, jų santykis su gamtine aplinka.

Kai kas ir šiandien medžiotojus bei rankiotojus linkęs laikyti pirmą kartą žmonėmis, o jų gyvenimo būdą tapatina su ankstyvaisiais žmonių gyvenimo laikais. Toks tapatinimas apgaulingas. Dabartinės medžiotojų ir rankiotojų ar žvejų grupės, laikomos vėlyvojo paleolito palikuonėmis, yra įvairios pakraščius išstumtos ir priverstos prisitaikyti prie nepalankiausių sąlygų. Šios sąlygos supaprastino jų materialinę kultūrą ir socialinę struktūrą. Afrikoje, Amerikoje, Azijoje, Australijoje gyvenančios grupės, kurioms rankiojimas yra pagrindinė ūkio forma, savo socialine organizacija netapačios akmens amžiaus grupėms, kurios gyveno iš medžioklės, žūklės ar jūrų gyvūnų medžioklės, kur kolektyvinis darbas buvo produktyvesnis už individualųjį. Tų visuomenių gyvenimas gali būti mažai panašus į ankstyvaisiais amžiais floros ir faunos įvairovę pasižyminčiose srityse gyvenusių pirmųjų bendruomenių būvį. Todėl jos negali būti iliustracija spekuliatyvioms kultūros raidos pakopoms. Į jas reikia žiūrėti kaip į specifinės adaptacijos prie ypatingų gamtinių sąlygų atvejus. Tos visuomenės nėra primityvios pirmųjų žmogų gyvenimo liekanos, jos stebėtinai adaptyvios. Todėl naivi yra E. Bernšteino ir dabartinių jo vienminčių pažiūra į šią visuomenių žmones: "Laukinis, pavyzdžiui, iš

tikrųjų daug nerūpestingesnis už daugelį gyvūnų rūšių (...). Laukinis linksmas ir patenkintas kaip vaikas, nors jam tenka daug keršėti. Šiandien laukinis prisivalgo tiek, kad užmiega išvargintas édrumo; jis sunaikina viską, ką turi po ranka, o paskui daug dienų klajoja alkanas, be jokių gyvenimo priemonių. Todél civilizuotam žmogui jis atrodo iš prigimties labai didelis tinginys. Jis dirba tik žodtòdiniu atveju. Ir tada, ko gero, dirba ne mažiau kaip civilizuotas žmogus; jis turi dirbti, kad įsigytų maisto. Bet tai daro instinktyviai, dirba visiškai nereguliariai ir be jokios sistemos¹⁵. Maža to, esąs pagrindas manyti, kad dabar gyvenančios laukinės tautos yra ne tik atsilikusios, bet ir išsigimusios gentys (kadaisė panašiai teigė ir F. Engelsas).

Kiekvienas šios charakteristikos teiginys yra autoriaus fantazijos vaisius. Etnografinė medžiaga byloja ką kita. Paminėsiu tik kelias etnines bendrijas. Afrikoje (Zaire ir gretimose šalyse) drėgnuose tropikų miškuose medžioja ir rankioja pigmėjai. Apie 10.000 dar gyvena senoviškai, o apie 60.000 jau yra sėslūs. Rytų Afrikoje prie Ejasio ežero (Tanzanija) medžioja ir rankioja hadzai arba hadzapiai, kurių liko tik apie 800. Pietų Afrikoje yra apie 80.000 bušmėnų, kurių tik negausios grupės Kalahario, Botsvanos ir Namibijos teritorijose verčias medžiokle ir rankiojimu. Australijoje 1976 m. buvo apie 40.000 "grynakraujų" čiabuvių, o drauge su metisais - apie 150.000. Tik gyvenantys rezervacijose (apie 10-15%) išlaikė senąjį gyvenimo būdą. Svarbiausias minėtų ir kitų grupių maisto šaltinis yra augalai. Bušmėnų moterys ir vaikai surenka beveik 75% viso maisto, kitą dalį sumedžioja vyrai. Hadzapių racione augalinio maisto apie 80%, mėsos - 20%. Panašiai ir australų maisto sudėtis (apie 70% augalų). Išstumtos į dykumą ir pusdykumes, tos žmonių grupės turi nuolatos keisti gyvenimo vietą, retai kada susiburia į gausenius junginius, didesnę metų dalį gyvena atskiromis šeimomis ar šeimų grupėmis, nes didelių sambūrių neišmaitina teritorija. Net ir turtingesnėse srityse, kur rankiojamo maisto ar vėžiagyvių upių ir jūrų pakrantėse yra daugiau, tam tikrą metų dalį šeimos gyvena atskirai. Tik Centrinės Afrikos tropikų miškuose medžiojantys stambesnius gyvulius pigmėjai sudaro didesnes grupes, reikalingas kolektyvinei medžioklei, iš kurios gali pramisti didesnis žmonių skaičius. Medžiotojai ir rankiotojai turi savas teritorijas, tačiau tarpgrupiniai santuokos ir kiti ryšiai leidžia naudotis kaimynų svetingumu, kai gyvenimas savoje teritorijoje nebeįmanomas.

Medžiotojų ir rankiotojų sėslumas - retas reiškinys, žinomas tik ten, kur ypač palankios aplinkos sąlygos. Antai Šiaurės Amerikos Šiaurės Vakarų pakrantės indėnai, Azijoje nivchai, negidaliai, ulčiai prie Amūro, aleutai gyvena iš dalies sėsliai. Jų žvejybos ūkis upių žiotyse, kur kas metai neršė lašišinės žuvis, buvo produktyvesnis negu klajoklių medžiotojų ir rankiotojų iš vidurinės juostos miškų. Didesnę metų dalį žvejai gyvena nuolatinėse gyvenvietėse, palikdami jas tik vasarą

¹⁵ Бернштейн Э. Экономическая эволюция. Лекции по истории культуры / Больше В. Первобытний человек. - СПб., 1910. - С.3.

žvejybos sezono metu. Sėslus gyvenimas, žvejyba, papildoma medžioklė ir rankiojimas jų kultūrą darė turtingesnę, palyginti su daugelio ankstyvųjų žemdirbių kultūromis. (Europiečių kolonizacijos metu šiose visuomenėse jau buvo privati kilnojamojo turto nuosavybė ir namų vergai.) Tačiau toks OKT galėjo būti lengvai pažeistas ekologinei situacijai pasikeitus. Didelė pasisavinamojo ūkio specializacija ilgus amžius išlaikė nepakitusių jų kultūrą ir ūkį.

1958-1966 m. tyrinėjęs gvi bušmėnus, gyvenančius centrinėje Kalahario dykumoje (Botsvanoje), Dž. Silberbaueris gana detaliai aprašo jų gyvenimo būdą, santykį su gamta, sąlygojamą jų pasaulėžiūros. N!adima laikomas aukščiausia būtybe, sukūrusia visatą, visas gyvybės rūšis, nustačiusia joms gyvenimo būdą ir tarpusavio santykius. N!adisa (moteriška jo vardo forma) yra jo žmona, su kuria jiedu gyvena už regimojo dangaus. Visi gyvūnai yra jos vaikai, turį vienodą teisę gyventi, ir niekas, net žmogus, negali savęs laikyti pranašesniu. Su N!adima negalima tiesiogiai bendrauti. Visur būdamas, jis žino visų savo tvarinių darbus ir rūpesčius, viską daro pats, todėl gvi neturi nei maldų, nei garbinimo ritualų. N!adimos pasaulyje viskas veikia kaip save reguliuojanti sistema, o pats jis yra visatos tvarkos įsameniimas. Žmogaus gerovė priklauso nuo tos tvarkos ir kitų žmonių pagalbos. Harmoningi žmonių santykiai yra didžiausia gvi vertybė. Tik draugiškas, dosnus, protingas žmogus ypatikras žmogus. Žmogus geras iš prigimties, o neturį tokių savybių patys atsisako žmoniškumo. Gyvuliai, kaip ir žmonės, yra N!adimos tvariniai, nuspelnę tokios pat pagarbos kaip žmonės. Užmušti juos galima tik ginantis ar maistui, ir tik tiek, kiek reikia. Nevalia išnaikinti visų valgomų augalų, kad ir vėliau jų būtų įmanoma rasti, be to, negalima užrūstinti N!adimos. Pagrindinis gvi maistas yra augalai, jie malšina ir troškulį, nes tik 6-8 savaites per metus duburiuose galima rasti lietaus vandens. Augalinis maistas sudaro 75-100% priklausomai nuo metų laiko ir medžiotojų sėkmės. Nuolat renkamos 35 augalų rūšys. Medžiotojų laimikis nepastovus, bet apytikriai per metus žmogui tenka 93 kg mėsos (suaugusieji suvalgo šiek tiek daugiau). Taigi jei žmogui per metus tenka apie 100 kg mėsos, tai bušmėnai gvi jos suvalgo daugiau negu išsivysčiusių pramoninių šalių žmonės. Kadangi nuolat trūksta vandens, privalu jį saikingai naudoti. Paprastai stovykla būna už 1 km ar net už 5 km nuo vandenvietės, kad neužterštų ir nenubaidytų žvėrių. Medžiodami vyrai pasirenka didžiausią galimą sumedžioti gyvulį, bet ne daugiau, nes godumas užrūstina N!adimą. Labai apdairiai gvi naudoja savo teritorijos išteklius, naujos ieško anksčiau, negu gali prasidėti krizė. Aptariama, kas kur keliaus ir kokią teritoriją užims. Grupių teritorijas skiria neutralios zonos. Tai irgi išteklių išsaugojimo strategija: jei vieni medžioja ar rankioja netoli ribos, kiti pasirenka kitą kryptį. Sužeidę žvėrį savo teritorijoje, medžiotojai gali jį persekioti ir kitoje, bet už tai reikia duoti mėsos kaimynams, patvirtinant jų teisę į teritoriją. Dykumos gyvenimo sąlygos verčia atsižvelgti į prieštarigus tikslus: 1) naudoti įvairų ir reikiamą išteklių kiekį; 2) įgyti jį mažiausiomis laiko ir energijos sąnaudomis; 3) kuo ilgiau gyventi drauge, išlaikyti didžiausią grupę, atsižvelgiant į

turimus išteklius.¹⁶ Toks apdairus gamtos išteklių naudojimas, tyrinėtojo nuomone, įgalina palaikyti harmoningus santykius su aplinka, pagrindinių gamtos ryšių pusiausvyrą.

Panašūs yra ir kitų medžiotojų bei rankiotųjų santykiai su gamta. Australai, gerai pažindami savo gamtinį pasaulį, mokėjo savo darbu pagerinti augalų, vabzdžių ir gyvūnų veisimosi sąlygas. Kai kur jie statė užtvankas valgomiems augalams, žuvims, lervoms daugintis, kitur degino augmeniją, kad šviežia žolė priviliotų gyvūlius. Kasdami laukinio jamso šaknis, stengėsi nepažeisti jų ataugų arba sodino jaunus ūglius, sėjo sėklas, sąmoningai plėsdami jų plotą. Apskritai medžiotojai ir rankiotojai daug anksčiau, negu atsirado žemdirbystė, gerai žinojo, kaip dauginasi augalai ir gyvūnai.

Gamtos apsauga, racionalių išteklių naudojimu buvo suinteresuoti visi medžiotojai ir rankiotojai. Šiaurės Rytų Sibire holoceno periode klimatas buvo ir dabar tebėra labai atšiaurus. Tačiau žmonės prisitaikė prie jo ir apsirūpino viskuo, kas būtina, stebėtinai išradimams naudodami gana ribotas medžiagas darbo ir medžioklės įrankiams, buities reikmenims gaminti. Pagrindinis pragyvenimo šaltinis buvo medžioklė. Taigoje jie medžiojo briedžius, elnius, lokius, o tundroje - daugiausia laukinius elnius, kurie teikė maistą, medžiagą šiltemis drabužiams, būstams, darbo ir medžioklės įrankiams. Dėl sunkių gyvenimo sąlygų, pačios ūkio specifikos reikėjo dirbti drauge, stiprinti grupės narių santykius. Bendrai buvo valdomi medžioklės ir žvejybos plotai, dalijamasi įgytais produktais. Transporto priemonės, darbo ir medžioklės įrankiai buvo taip racionaliai sukonstruoti, kad labiausiai atitiko sąlygas. Žvejų ir jūrų medžiotojų baidarės iš pažiūros trapios, bet turėjo didelę keliamąją galią, patikimai laikėsi ant bangų, medinis karkasas buvo tvirtinamas odiniais diržais, korpusas aptraukiamas oda. Panašiai buvo daromos ir narutos, pakeliamos viena ranka, bet išlaikančios 250 kg svorį. Formų tobulumu, techniniu sprendimu ir šiandien stebina jūrų gyvūnų medžioklės įrankiai. Harpūnas su pasisukančiu antgaliu banginiams, vėpliams, ruoniams medžioti nebuvo patobulintas ir metalui atsiradus. Jūrų medžioklei eskimai, čiukčiai, koriakai turėjo baidares, į kurias tilpdavo 20-30 žmonių. Šiauriečių rūbai ir apavas ir šiandien tebegaminami, kai kurie tapo net madingi.¹⁷

Visi tyrinėtojai pastebi, kad šie žmonės labai racionaliai naudojo gamtos išteklius. Apsirūpindami būtinu maisto kiekiu, jie nenaikino vaikingų ir jaunų gyvūlių, nedraskė paukščių lizdų. Net badaudami neužmušdavo patelės su jaunikliu. Buvo nustatytas medžioklės, žvejybos, rankiojimo laikas, kiekvienas saugojo tundra ir taigą nuo gaisrų daug efektyviau už Gamtos apsaugos komitetą. Oročiai nevalgė nelaiku iš guolio pakeltą lokio mėsos, ikrus metančių žuvų.

¹⁶ Žr. Silberbauer G. B. *Hunter and Habitat in the Central Kalahari Desert*. - Cambridge, Camb. U P, 1981. - P.251.

¹⁷ *Народы Дальнего Востока СССР в XVII-XX в.в.* - М., 1985. - С.120.

Panašūs ir kitų kontinentų medžiotojų bei rankiotųjų santykiai su gamta. Tradiciniai Okinės veiklos metodai (virtino pažiūras, leidžiančias palaikyti optimalų gyventojų skaičių grupėse, nepažeidžiant normalios augalų ir gyvūnų reprodukcijos. Venesuelos indėnai pasakoja, kad žmogus, diena iš dienos naikinęs gyvulius, pats buvo jų sudraskytas, o po mirties pavirto gyvuliu. Moteris, kuri be saiko skina laukinius vaisius, gali būti išprievartauta miško "šeimininko". Indėnai smerkia betikslį gyvulių žudymą ar jų kankinimą. Nuolatos pažeidžiant medžioklės taisykles, žmonėms gresia ligos ir mirtis, nes gyvulių "šeimininkas" nebeišgins savo bandų. Šiaurės Amerikos indėnai odžibiviai, antropomorfiškai suvokdami gamtos reiškinius, su gyvūnais ir augalais santykiauja kaip su asmenimis, suprantančiais kalbą ir turinčiais valią. Smerkiamas žiaurus elgesys su gyvuliais, užmušti juos galima tik maistui arginantis. Dorovinės vertybės, taikomos žmonių santykiams, išplečiamos ir santykiams su gyvuliais.¹⁸

Pažiūrėję į pirmųjų žmonių ir dabartinių medžiotojų bei rankiotųjų santykius su gamta yra įvairios. Vienų nuomone, pirmųjų žmonėms, kaip ir dabartiniams medžiotojams, harmoningai santykiavo su gamta, nepažeisdami ekologinės pusiausvyros. Visų gamybinį ūkį turinčių ir ypač industrinių visuomenių griauančiantis poveikis gamtai toks akivaizdus, kad pasisavinamojo ūkio visuomenės net idealizuojamos. Tačiau jokia visuomenė negali gyvuoti, nekeisdama gamtos. Poveikis gamtai yra tuo didesnis ir visapusiškesnis, kuo didesnis visuomenės gamybinis pajėgumas (kuo labiau išvystytos jos gamybinės jėgos). Dalis tyrinėtojų mano, kad vėlyvojo paleolito faunos kai kurių rūšių išnykimą sąlygojo ne vien ir ne tiek klimato pakitimai, kiek medžiotojų veikla.

Nykstant stambiams žolėdžiams ir kitiems gyvūnams, masinės medžioklės baigėsi, ir žmonėms teko ieškoti kitų pragyvenimo būdų. Tai tikrai pastebima perėjimo iš paleolito į mezolitą laikotarpiu. Naują gyvenimo būdą galėjo lemti daugelis faktorių - pusiausvyros gamtinėje aplinkoje pažeidimas dėl pačių žmonių veiklos padarinių, dėl gamtinių sąlygų pakitimo, demografinių procesų. Žinoma, kad XIX a. išmirę tasmanai dideliuose salos plotuose sistemingai degino augmeniją, siekdami palankesnių medžioklės ir gyvenimo sąlygų. Nuolatiniai gaisrai keitė dirvos struktūrą ir augmeniją. Vietoje miškų atsirado krūmynai ir savanos, keitėsi klimatas, prasidėjo dirvos erozija. Taigi idiliškos harmonijos nebuvo. Nebuvo jos ir Australijoje, kur čiabuviai išnaikino stambius sterblinius gyvulius, ir kaip tasmanai nuolat degino augmeniją, sunaikino dalį miškų.

Bet nieku nepamatuotas yra kitų požiūris, kad pirmųjų žmonių ir tokiomis laikomi dabartiniai medžiotojai bei rankiotojai tik pasyviai prisitaikė prie aplinkos ir naudojo gamtos gėrybėmis. Faktai rodo ką kita. Degindami augmeniją, tasmanai ir australiai

¹⁸ žr. Hallowell A. I. Ojibwa Ontology, Behavior and World View// Teachings from the American Earth. Indian Religion and Philosophy. - New York, 1975. - P. 172-173

siekė paskatinti gyvulių dauginimąsi: šviežia žolė į anksčiau išdeginutus plotus viliojo juos, didino bandas. Suvokdami gamtos procesų ryšį, numatydami gana tolimus padarinius, žmonės kūrė dirbtinę aplinką. Suprantama, kad aktyviai veikdami gamtą, jie anksčiau ar vėliau pažeidžia natūralią pusiausvyrą, o tolimiausių tos veiklos padarinių, kaip anksčiau, taip ir dabar, nenumato. Ne pasyvi, o aktyvi adaptacija prie įvairios aplinkos leido žmonėms apgyvendinti beveik visą planetą dar pasisavinamojo ūkio sąlygomis.

Dažnas ir dabar mano, kad medžiotojai ir rankiotojai gyveno ir gyvena pusbadžiu, kad vienintelis jų rūpestis yra maistas, kuriam įgyti tenka skirti visą laiką. Negalime pasakyti, kiek laiko reikėjo pirmųjų žmonių paleolito, mezolito medžiotojams ir rankiotojams, bet apie dabartinius žinių pakanka. (Nepamirškime, kad pirmieji gyveno ir derlingose, didelę biomasę turinčiose srityse.) Bušmenų gvi moterys, kai derlius geras, šeimą augaliniu maistu aprūpina per vieną valandą, o kai derlius menkas, tenka rankioti šešias valandas (Dž. Silberbaueris). Australų tyrinėtojai nustatė, kad tik paties karščiausio ir lietingiausio sezono metu žmonėms trūksta maisto, o kitu metu juo apsirūpina visai dienai per 2-3 val. 1948 m. specialiai atlikti tyrinėjimai parodė, kad dviejų bendruomenių suaugę žmonės, dirbdami 4-5 val. per dieną, įgydavo tiek maisto, kad sudėtimi ir kaloringumu jis prilygo JAV nustatytiems standartams. Panašios žinios ir iš kitų etninių grupių.

Medžiotojai ir rankiotojai retai kada dirba daugiau kaip 18 val. per savaitę. Tai ne išimtiniai atvejai, o būdingi visiems medžiotojams ir rankiotojams. Gyvendami daug blogesnėse zonose negu anksčiau, ir dabar jie turi daugiau laisvo laiko negu mes, minta daugiausia augalais, bet naudoja ir daugelį gyvūnų, todėl nepriklauso nuo keleto maisto išteklių. Medžiotojai ir rankiotojai yra ekonominio žmogaus priešybė. Jų materialiniai poreikiai nedideli, o patenkinimo priemonės įvairios. Gyvensenos judrumas riboja inventorių ir vertybes. Turėdami daug biologijos ir zoologijos žinių, perduodamų iš kartos į kartą, jie patikimai apsirūpina maistu, dirbdami kelias valandas per dieną. (Palyginkime mūsų darbo trukmę, maisto kiekį ir kokybę.) Kažin ar industrinių visuomenių nedarbas, skurdas, karai dėl išteklių, urbanizacija, aplinkos užteršimas yra neabejotina kultūros evoliucijos viršūnė? Palyginimo nereikia suprasti kaip šūkių: "Atgal į gamtą!", nes tokio pasirinkimo nėra.

Abstraktūs ekonomistų ir filosofų samprotavimai, kad gamybinių jėgų vystymąsi skatino prieštaravimas tarp gyvybiškai būtinų pirmųjų žmonių poreikių ir žemųjų jėgų išsivystymo lygio, neatitinka tikrovės. Gyvybinius poreikius šie žmonės tenkino palyginti primityviomis priemonėmis. Minėtose paleolito stovyklose rasti gyvulių kaulai rodo, kad palankiomis sąlygomis medžiotojai sunaikindavo net daugiau gyvulių, negu reikėjo gyvybiniams poreikiams tenkinti. Turėdami minimalias reikmes, medžiotojai ir rankiotojai gali išstisus amžius palaikyti pasisavinamąjį ūkį, neįsivystydami jokios būtinybės pereiti į gamybinį ūkį. Tik pasisavinamojo ūkio krizė kai kuriose oikumenos srityse privertė į tą ūkį pereiti, o ne minėtas "prieštaravimas". Gamybinio ūkio atsiradimą lėmė kur kas konkretesnės priežastys.

Gamybinio ūkio atsiradimas

Gamybinio ūkio atsiradimo priežastis mokslininkai aiškina įvairiai. Pirmasis ir ilgiausiai gyvavęs požiūris vadinamas ekologiniu determinizmu. G. Čaildas pasakė "oazės teoriją" ir įrodinėjo, kad dėl esmingai pasikeitusių klimato ir gamtinės aplinkos sąlygų žmonės ir gyvuliai susibūrė oazėse, kur susiformavo simbiotiniai jų santykiai, medžioklę ir rankiojimą pakeitė žemdirbystė ir gyvulininkystė. Tačiau R. Braidvudas, įvairia technika ištyręs to laikotarpio nuosėdas, įrodė, kad nebuvo jokių esminių klimato pokyčių. "Oazės teorija" buvo paneigta. K. Flaneris teigė, kad maisto gamybos pradžią galėjo paskatinti didėjantis medžiotojų ir rankiojų bendruomenių žmonių skaičius kraštinėse Irano, Irako, Turkijos kalnų zonose, kuri atsirado daug ankstyvųjų maisto gamybos centrų. Prieš perėjimą į žemės ūkį stambių gyvulių medžioklę pakeitė įvairių gyvulių medžioklė ir Priešakinėje Azijoje gausių bei įvairių augalų, ypač varpinių, rankiojimas. K. Flanerio nuomone, ši "plataus spektro revoliucija" parengė neolito revoliuciją. Archeologai nustatė, kad neolito revoliucija apėmė platų regioną nuo Anatolijos plokštikalnės iki Centrinės Azijos ir nuo Palestinos iki Kaukazo kalnų. Šiame regione, po paskutinio ledynmečio nusistovėjus dabartiniam klimatui (apie 9000-8000 m.pr.m.e.), atsirado pirminiai augalų ir gyvulių domestikacijos centrai. Tai Sirijos ir Palestinos Levantas, Zagroso kalnų rajonas Irake ir Irane, pietinė Anatolijos plokštikalnė ir Rytų Elbrusas, esantys Artimųjų Rytų aukštikalnių zonoje. .

Įrodęs, kad pleistoceno pabaigoje sausros nebuvo, R. Braidvudas perėjimą į gamybinį ūkį aiškino darbo įrankių specializacija, kuri padėdavo įsigyti maisto įvairiomis gamtinėmis sąlygomis. Sėkmingas prisitaikymas prie įvairių sąlygų lėmęs dar didesnę kultūrų įvairovę. Tuo laikotarpiu kai kur imta intensyviai rankioti augalinį maistą. Grupės, prisitaikiusios prie tokio gyvenimo būdo, nematė reikalo jį keisti - jos ir liko maisto rankiotojos. Miškingose ir žolėtose kalnų vietovėse, kurios ribojosi su "derlinguoju pusratju" (minėta Artimųjų Rytų plokštikalnių zona), intensyviai rankiodami maistą, žmonės įgiję daug žinių apie laukinius kviečius ir miežius, kitus maistingus augalus, taip pat apie laukinius šunis, avis, ožkas, kiaules, galvijus bei arklius ir galėję juos domestikuoti. Todėl esą nebūtina gamybinio ūkio atsiradimą komplikuoti ypatingomis priežastimis - maisto gamybos revoliucija bus įvykusidėl vis didėjančios kultūros diferenciacijos ir žmonių bendruomenių specializacijos.¹⁹ Maždaug 8000 m. pr.m.e. aplink "derlingąjį pusratį" gyvenę aukštikalnių žmonės taip gerai pažinoję savo aplinką, kad galėję domestikuoti augalus ir gyvulius. Panašiai domestikacija vykusį Centrinėje Amerikoje, Pietryčių Azijoje ir Kinijoje. Iš pradinių centrų naujas gyvenimo būdas paplitęs ir kitose vietose.

L. Binfordas R. Braidvudo koncepciją vadina idealistine, nes gamybiniam ūkiui

¹⁹ Žr. Braidwood R. J. *The Agricultural Revolution// Hunters, Farmers and Civilizations. Old World Archaeology. - San Francisco, 1979. - P.94*

atsirasti esą pakako peržengti "intelektu Rubikoną" - įgyti daugiau žinių apie augalus ir gyvulius. Tačiau, gyvendami "rojaus sode", kur apstu rankiojamų augalų ir medžiojamų žvėrių, žmonės nebūtų jautę jokie poreikio keisti gyvenimą. Žemdirbystės ir gyvulininkystės žmonės nepasirinko kaip pažangesnio gamybos būdo - jie buvo priversti, jo imtis dėl išaugusio gyventojų skaičiaus ir aplinkos sąlygų. L. Binfordas iš dalies sutinka su G. Čaildu, kad naujo gyvenimo būdo žmonės turėjo ieškoti aplinkos sąlygų spiriami (bet ne dėl klimato), taip pat dėl padidėjusio gyventojų skaičiaus tam tikrose srityse ir jų tarpusavio konkurencijos. Pagrindiniai L. Binfordo hipotezės teiginiai yra šie: 1) mezolite dėl naujo ir efektyvaus gyvenimo būdo optimaliose medžioklės ir rankiojimo zonoje, dar neprasidėjus domestikacijai, turėjo padaugėti gyventojų; 2) ankstyviausi domestikacijos židiniai negalėjo kilti iš šių optimalių zonų, o veikiau iš ribinių, mažiau palankių sričių (tai atitiktų evoliucijos potencialo dėsnį); 3) ankstyviausių neolito grupių materialinė kultūra turėjo būti panaši į kaimyninių mezolito grupių kultūrą; 4) domestikacijos procesas, padidėjęs gyventojų tankumui, turėjo prasidėti vienu metu keletose sričių. L. Binfordas savo koncepciją pavadino tariamos istorijos ir teorijos kombinacija, "aiškinimo eskizu".

Senajame pasaulyje gyventojų skaičius galėjęs pasiekti maksimumą vidurinėje Žemės rutulio zonoje (14,4o), kuri buvusi palankiausia šiuolaikinių žmonių reprodukcijai. Artimuosiuose Rytuose atsirado ankstyviausi gamybinės veiklos centrai, nes optimalios medžioklės ir rankiojimo sąlygos darėsi mažiau palankios. Gyventojų skaičiui pasiekus optimalias galimybes, kai kurios grupės turėjo pareiti į kraštutines sritis, taip pat pažeisdamos esamą aplinkos ir gyventojų skaičiaus santykį. Jos buvo priverstos naudoti naujus išteklius, atsirado domestikacijos poreikis. O ten, kur jis prasidėjo ir įsitvirtino, nyko laukinio maisto išteklių. Sukultūrintų augalų ir gyvulių mutacijos padarė šiuos išteklius priklausomus nuo žmonių. Tose srityse grįžti prie medžioklės ir rankiojimo nebuvo galima net ir sumažėjus gyventojų skaičiui. Žemdirbystei tapus plačiai paplitusia pragyvenimo strategija, žmonių tiek padaugėjo, kad kelio į ankstesnį gyvenimo būdą jau nebuvo. Gamybinio ūkio poreikiai iš tinkamų žemdirbystei sričių išstūmė medžiotojus ir rankiotojus, kurie turėjo prisitaikyti prie skurdžių aplinkos sąlygų. Palyginti su medžiokle ir rankiojimu, žemdirbystė susiaurino tinkamą žmogui naudoti ekosistemų ribas. Taigi, didėjęs gyventojų skaičius, gyvenama teritorija darosi vis labiau ribota, ir turi atsirasti intensyvios gamybos rėšis (t.y. žemdirbystė).²⁰ Todėl neolito revoliucija, pasak L. Binfordo, buvo plataus spektro depresija. Hipotezės autorius sako, kad galėjo būti ir kitos žemdirbystės atsiradimo priežastys, nes šių samprotavimų negalima tvirtai paremti archeologine medžiaga.²¹

Visi specialistai pažymi, kad esant palankioms gamtos sąlygoms, gan pastov-

²⁰ Žr. Binford L. R. In Pursuit of the Past. Decoding the archaeological record. - P.211.

²¹ Žr. Ten pat. - P.213

iems maisto ištekliams, nereikia iš esmės keisti technikos. Palaikomos ir tobulinamos ankstesnės tradicijos, lygiai kaip ir nepalankios sąlygos, neskatina gamybos būdo kaitos. Niekas neginčija, kad Senajame pasaulyje palankiausias sąlygas pereiti prie naujo gamybos būdo turėjo vidurinės juostos žmonės, kur klimatas, augmenija, gyvūnija, reljefas ir kt. buvo įvairūs. Naujajame pasaulyje gamybiniam ūkiui atsirasti pati gamta nustatė daug siauresnes ribas, kitokia augmenija ir gyvūnija sąlygojo savitą ten atsiradusių civilizacijų raidą. Kai subtropinėje ir vidurinėje juostose atsirado žemdirbystė, šiaurėje medžioklė ir žvejyba ilgus amžius buvo vienintelis pragyvenimo būdas.

Gamybinio ūkio atsiradimas ir jo raida iš esmės pakeitė gamtinę aplinką. Neolito žmonės sukūrė šiam gamybos būdai reikalingus įrankius - pjautuvus ir kauptukus, pradėjo kurti irigacijos ir drenažo sistemas, šlifuotais akmens kirviais kirto medžius būstams ir sėlioms gyvenvietėms, kirtavietėse sodino daržus. Kirsdami miškus ir didindami dirbamos žemės plotus, jie sukėlė dirvų eroziją. Plito stepės ir savanos, keitėsi augmenija ir gyvūnija, bet kartu padidėjo ir gyvulininkystei reikalingų ganyklų plotai. Dar neolite atsiradusi klajoklinė gyvulininkystė suklestėjo viduramžiais, o pramoninės revoliucijos metu ėmė smukti. Didelė klajoklių gyvulių auginimo specializacija aridinėse zonose ilgainiui tarsi "užkonservavo" šią gamybos būdą. Ūkinių-kultūros igūdžiūkaita ekstremaliomis gamtinėmis sąlygomis (dykumose, tundroje ir pan.) vyko iki tam tikros ribos (ypač esant istorinei ir geografiniai izoliacijai), o kai buvo išnaudotos visos tokio ūkio tipo galimybės, prasidėjo amžius trunkanti ekonominė ir kultūros stagnacija.

S. Semionovas mano, kad gamtos ryšių pusiausvyrą buvo pažeista tik atsiradus žemdirbystei, dideli natūralių ganyklų plotai buvo paversti dirbamais laukais, o miškai ėmė nykti dėl lydiminės žemdirbystės. Natūralias ganyklas naikino ir gyvulininkystė, ardanti dirvų struktūrą, bloginanti hidraeracinę apykaitą; dėl jos nuolat mažėjo laukinių kanopinių gyvulių bandos. Ypač neigiamą įtaką dirvoms turėjo klajoklinė gyvulininkystė, nes bandos išstisus metus buvo ganomos laukuose.²²

Tokio neigiamo poveikio padarinių pateikia ir Sacharos tyrinėjimai. Sunku patikėti, kad Sachara yra buvusi viena tankiausiai apgyvendintų sričių. 5000-3000 m.pr.m.e. Centrinėje Sacharoje gyvenusių žmonių kultūra buvo turtinga, nes gausi ir įvairi buvo flora ir fauna. Alžyro pietryčiuose esančioje Tasilin-Adžero kalnų plynaukštėje maždaug 3250-2750 m.pr.m.e. augo ažuolai, kiparisai, alyvmedžiai, liepos. Šiaurės Afrikoje ir Egipte gyvulininkystė atsirado V tūkstantmetyje pr.m.e. Sacharos gyvulių augintojai tada jau pjovė laukinius javus. Mánoma, kad ne tik savaiminis gamtinių sąlygų kitimas, bet ir intensyvi gyvulininkystė, o vėliau ir žemdirbystė anksčiau tankiausiai apgyvendintą planetos sritį paverė dykuma. Iki 2000 m.pr.m.e. Sacharoje gyveno drambliai, buivolai, raganosiai ir begemotai, o vėlesniuose kultūrinuose sluoksniuose vandensgyvūnų liekanų visai nėra. Piemėnų

²² Семёнов С. А. Развитие техники в каменном веке. - С.327-328.

gentys, sukūrusios nepakartojamus uolų meno pavyzdžius, pasitraukė į pietus, jų vietą užėmė "arklio periodo" tautos su kovos vežimais. Jos taip pat augino galvijus, bet bandos buvo žymiai mažesnės, todėl maisto trūkumą turėjo kompensuoti medžioklė. Sacharos tyrinėtojas A. Lotas mano, kad intensyvi gyvulininkystė, po to žemdirbystė Sacharos teritoriją ilgainiui pavertė savana, vėliau - stepėmis, iš kurių į dykumą liko tik vienas žingsnis.²³ Dykumos atsiradimo priežastys iki šiol patikimai neišaiškintos, nors žinoma, kad mažiausiai prieš 2000 m. Sachara buvo tokia pat dykuma, kokia yra šiandien (jos plotas nuolat didėja).

Daugiau žinių apie gyvulių augintojų poveikį gamtai pateikia etnologai. A. Andrianovas konkrečiais pavyzdžiais parodo, kokią neigiamą įtaką klajoklių gyvulių augintojų likimui turi ekologiniai faktoriai, kuriuos skatina jų pačių veikla. Ganyklos yra labai lengvai pažeidžiama biosistema, kur daug anksčiau negu žemdirbystės zonos atsiranda disproporcija tarp gyventojų, gyvulių skaičiaus ir naudmenų kiekio. Ganyklinei gyvulininkystei pražūtingi klimato svyravimai ir periodinės sausros. Sachelio šalyse nuo Mauritanijos iki Etiopijos 1968-1973 metų sausra šimtus tūkstančių klajoklių privertė bėgti į pietus, o dešimtys (gal šimtai) tūkstančių žmonių mirė badu. 1983-1984 m. sausra apėmė Etiopijos ir gretimų šalių teritoriją. Dykuma be paliovos slenka į kultūrinių žemių zoną. Šį procesą sukelia ne vien globaliniai klimato pakitimai, bet ir ūkinė žmonių veikla: kurui kertami medžiai ir krūmai, kas metai deginama stepių augmenija, intensyviai ją naikina didėjančios gyvulių bandos. Visa tai ir lemia, kad Sacharos dykuma plinta sausose savanose, miškai vis greičiau traukiasi į pietus.

Panašūs procesai vyksta Šiaurės Afrikoje (Maroke, Alžyre, Sudane ir Libijoje), kur gyvulių bandos naikina augmeniją ir kuriai naudojami miškai. Šios šalys kažkada buvo Romos imperijos aruodas, o dabar turi importuoti maisto produktus. Sudane nuo 1958 iki 1975 m. dykuma su judančiais smėlynais pasistūmėjo į pietus beveik 300 km. 1968-1973 m. Mauritanijoje dėl sausros žuvo beveik 90% gyvulių, Nigeryje - apie 50%.

Ganyklų nualinimas, jų degradacija tapo globaliniu reiškiniu. Indijos Radžastano valstijoje vėjo erozija sumažino ganyklų plotą apie 2 mln. ha, o gyvulių skaičius tik per 10 metų išaugo 50%. Valstijoje yra gyventojų perteklius. Indijos mokslininkai mano, kad taip intensyviai naikinant miškus, alinant ganyklas ir kultūrines žemes, Vakarų ir Centrinė Indija greitai virs bevaise dykuma. Kritiška padėtis yra Irane ir Sirijoje, kur gyvulių skaičius 3-4 kartus viršija normą, vis labiau plinta dykumų augmenija ir judantis smėlis. Gamtinės aplinkos degradaciją arabų šalys iš dalies dar kompensuoja pajamomis iš naudingų iškasenų ir naftos, bet ir šie ištekliai ne begaliniai.²⁴

Manau, kad nereikia kokių nors papildomų apibendrinančių išvadų, nes jos

²³ Лот А. К другим Тассили. Новые открытия в Сахаре. - Л., 1984. - С.183.

²⁴ Андрианов Б. В. Неоселос население мира. - С.246-247.

---

turėtų būti akivaizdžios, susipažinus su pateikta, nors ir labai ribota medžiaga. Aškinant visuomenės raidą ir ją skatinančias priežastis, negalima nepaisyti gamtinės aplinkos įtakos ir laikyti ją neroikšminga arba vadovautis vieninteliu tos raidos modeliu, kuris verčia pripažinti dar ir azijinį, prie kurio vėlei bandoma priderinti unikalias Naujojo pasaulio kultūras, nevaisingai ginčytis, kokia buvo inkų valstybė - vergvaldinė, feodalinė ar socialistinė. Reikalinga šiuolaikinę patirtį atitinkanti, kritiškai ją įvertinanti kultūros raidos teorija. Tegu savo nuomonę pasako visi, kas ją domisi, tegu bŪna diskusija.